

Examining Allegory and Its Function in Nezami's Poetry with an Emphasis on the Cognitive Approach (Conceptual Metaphor)¹

Leila Azarnivar^{*}

Khodabakhsh Asadollahi^{}**

Abstract

In literary terminology allegory is an implicit simile or metaphor that enables the speaker to easily convey abstract concepts to the audience. This feature has led poets, writers, and even orators to employ it as a vessel for expressing philosophical, mystical, and didactic thoughts and ideas. Recent linguistic studies have also regarded metaphor as a secondary phenomenon in language and cognition, as well as a constitutive element of human thought. From this perspective, conceptual metaphor and allegory provide a new understanding of how the mind interacts with the surrounding world. The present study, aiming to explore the function of proverbs and allegories, examines Nezami's Panj Ganj (Five Treasures) through a cognitive approach. Using a descriptive–analytical method based on library research, the study identifies the source and target domains of the proverbs and investigates their linguistic functions and the reasons for their usage. The results indicate that analyzing Nezami's allegories through the framework of conceptual metaphor not only contributes to a better understanding of their linguistic and literary structures but also reveals the processes by which deeper and more complex meanings are

^{*} PhD Graduate in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (Corresponding Author), leilaazarnivar@yahoo.com

^{**} Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran, kh.asadollahi50@gmail.com

Date received: 19/10/2024, Date of acceptance: 27/06/2025

formed and transmitted. In this way, the audience becomes more profoundly engaged with Nezami's intellectual and artistic world.

Keywords: Nezami Ganjavi, Panj Ganj (Five Treasures), allegory, Lakoff, conceptual metaphor, abstraction.

Introduction

Language not only serves as a means of connecting individuals with the external world but also reflects the culture, perspectives, and experiences of a civilization. It is also a vital tool for communication and the expression of thoughts and ideas. These features have led cognitive linguists such as Lakoff and Johnson to consider language as a system for organizing, processing, and transmitting information. Accordingly, language is not only a medium for conveying referential meanings but also a reflector of cognitive content, human perception, and abstract concepts present in the mind. On this basis, they proposed Conceptual Metaphor Theory, in which metaphor is introduced as a key tool for understanding and cognition. They argue that a significant portion of human verbal communication relies on metaphors, which manifest in various forms within everyday language.

If conceptual metaphor is considered broadly—encompassing allegory, simile, and metonymy—it can be regarded as synonymous with figurative language. Such figurative expressions often take the form of sentences, for example, “A flower has no reverse side” or “To weave together sky and rope,” which primarily appear as proverbs. Behind these proverbs, there is often a compressed narrative that can be interpreted through projection (imagery), serving as a unified structure for conveying implicit and didactic meanings. For instance, reflection on the verses of the Holy Qur'an shows that allegory and metaphor have been frequently used to convey religious and ethical teachings. From this perspective, allegory and metaphor are sometimes instructive and inspirational, and at other times, they serve as essential tools for enhancing human communication and interaction with the surrounding world.

Persian literature also abounds in allegorical expressions, as poets and writers have extensively employed them to convey moral and didactic concepts. Examples include Kalile and Demne, Saadi's Gulistan, Rumi's Mathnawi, and Nezami's Panj Ganj (Khamse). In this sense, conceptual metaphor—particularly its linguistic form—can be seen as a cognitive tool through which the proverbs and allegories of poets and writers may be analyzed. Among these poets, Nezami Ganjavi stands out

3 Abstract

for his ability to convey complex, profound, and even unspoken emotions through language, creating abstract and conceptual meanings that profoundly influence human thought. Analyzing his poetry through a cognitive lens allows readers to decode the content of allegories while gaining insight into the mental and social processes embedded in a culture, thus engaging with the creative mind of the poet. Based on this, the main objective of the present study is to examine Nezami's proverbs with respect to the primary mechanisms of Conceptual Metaphor Theory as a tool for cognition and understanding of abstract phenomena. This is pursued by identifying the most frequently used source domains in Nezami's proverbs, in order to achieve a deeper understanding of their meanings and to reveal the fundamental lines of his thought. Accordingly, this study addresses the following questions:

1. Which source domains does Nezami employ in his proverbs, and what is their frequency?
2. What are Nezami's objectives in using these proverbs?

Materials & Methods

The present study is theoretical and employs a descriptive–analytical approach, relying on credible library sources and grounded in the cognitive framework of Lakoff and Johnson's Conceptual Metaphor Theory. The research corpus consists of Nezami Ganjavi's Panj Ganj (Five Treasures), complemented by relevant books and scholarly articles on conceptual metaphor theory. Verses containing proverbs and allegories were systematically extracted from the corpus. Each selected verse was carefully reviewed to ensure it exemplifies metaphorical or allegorical language consistent with the study's objectives. Following extraction, each proverb or allegory was analyzed according to Lakoff and Johnson's cognitive framework. The analysis focused on identifying the source domains (the conceptual basis of the metaphor) and target domains (the abstract ideas or concepts being expressed). The relationships between source and target domains were then examined to understand how Nezami employed allegorical language to convey complex and abstract meanings. This approach allows for a detailed understanding of the cognitive mechanisms underlying Nezami's allegories and provides insights into the frequency, function, and thematic patterns of metaphorical expressions in his poetry.

Discussion & Result

Jalal al-Din Abu Muhammad Elias ibn Yusuf ibn Mu'ayyad, known as Nezami Ganjavi, a prominent poet of the sixth Islamic century, skillfully conveyed his ethical, educational, and philosophical ideas through eloquent and expressive poetry, drawing upon his profound knowledge of literature, astronomy, Islamic sciences, and Arabic language. His works, especially the Panj Ganj (Five Treasures) including Makhzan al-Asrar, Khosrow and Shirin, Layla and Majnun, Bahramname, and Iskandarnama, exemplify the masterful use of allegory and parable to communicate moral, social, and philosophical concepts.

Allegory in Nezami's poetry serves to concretize abstract ideas through sensory and tangible representations, enabling readers to engage with ethical, social, and religious concepts indirectly, thus bypassing conscious resistance and cognitive biases. Through allegorical stories and parables, Nezami addresses themes such as silence and moderation, patience, foresight, contentment, hope, loyalty, and justice, creating a form of cognitive reconstruction and behavioral guidance for his audience.

Through this intricate system of metaphorical mapping, Nezami effectively renders abstract concepts perceptible and relatable. His parables not only educate morally and ethically but also facilitate cognitive and emotional engagement, allowing readers to internalize and apply these values in their own lives. Consequently, Nezami's poetry stands out as a model of literary artistry, pedagogical efficacy, and psychological insight.

Conclusion

Nezami's metaphors and parables are deeply rooted in human, social, and cultural experiences, drawing inspiration from daily life and traditions. These figurative expressions make his moral and educational messages comprehensible and impactful for the audience. The use of vivid and diverse imagery enriches the linguistic and literary quality of his poetry while enhancing its semantic depth. Metaphors also serve as a bridge between the material and spiritual realms, conveying philosophical and mystical concepts to readers. Beyond their instructive role, they evoke emotions and stimulate reflection on life, ethics, and human relationships. Through parables, Nezami establishes an effective connection with the audience, facilitating the internalization of his educational, ethical, and spiritual teachings, making his work both literary and pedagogically significant.

5 Abstract

Bibliography

- Baba Safari, Abbas. (2018). Application of metaphor in family counseling and therapy. Tehran: Neveshte. (In Persian)
- Bahmanyar, Ahmad. (2002). Bahmanyari story collection 3rd Ed. Tehran: University of Tehran. (In Persian)
- Cadden, John N. (2001). Dictionary of literature and criticism (Kazem Firouzmand, Trans.). Tehran: Entesharat. (In Persian)
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1998). Loghatnameh (Vol. 9), 2nd Ed Tehran: Rozane. (In Persian)
- Esteward, Jill A., & Afari, Niloufar. (2018). The Big Book of Aact Metaphor: a practitioner's guide to experiential exercises and acceptance and commitment therapy metaphors .S. H. Hayes, Preface; Shiva Mashidi, Trans. Tehran: Arjmand. (In Persian)
- Fotouhi-Rodmajani, Mohammad. (2018). Rhetoric of imagery 5th Ed. Tehran: Sokhan. (In Persian)
- Ghasemzadeh, Habibollah. (2000). Metaphor and cognition. Tehran: Farhangian. (In Persian)
- Kocsh, Zoltan. (2019). Metaphor: A practical introduction (Jahanshah Mirza-Beigi, Trans.; 3rd Ed. Aghah. Tehran: Publisher. (In Persian)
- Lakoff, George, & Johnson, Mark. (1980). Metaphors we live by. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Lakoff, George, & Johnson, Mark. (2016). Metaphors we live by (H. Agha-Ebrahimi, Trans.). Tehran: Aghah. (In Persian)
- Leary, D. E. (1990). Psyche's mus: The role of metaphor in the history of psychology. In D. E. Leary (Ed.), Metaphors in the history of psychology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nezami Ganjavi, Elias. (1997a). Layla and Majnun (H. V. Dashteh, Ed.; S. Hamidian, Trans.). Tehran: Ghatre. (In Persian)
- Nezami Ganjavi, Elias. (1997b). Makhzan al-Asrar (H. V. Dashteh, Ed.; S. Hamidian, Trans.). Tehran: Ghatre. (In Persian)
- Nezami Ganjavi, Elias. (1999). Sharafnameh 3rd Ed., H. V. Dashteh, Ed.; S. Hamidian, Trans.). Tehran: Ghatre. (In Persian)
- Nezami Ganjavi, Elias. (2007). Khosrow and Shirin (H. V. Dashteh, Ed.; S. Hamidian, Trans.). Tehran: Ghatre. (In Persian)
- Nezami Ganjavi, Elias. (2009). Eqbalname (H. V. Dashteh, Ed.; S. Hamidian, Trans.). Tehran: Ghatre. (In Persian)
- Nezami Ganjavi, Elias. (2011). Haft Peykar (10th ed., H. V. Dashteh, Ed.; S. Hamidian, Trans.). Tehran: Ghatre. (In Persian)
- Pavio, Allan. (1979). Psychological processes in the comprehension of metaphor. In A. Ortony (Ed.), Metaphor and thought (pp. 15–171). Cambridge: Cambridge University Press.
- Razi, Shams al-Din Muhammad. (2009). al-Mu'jam fi ma'ayir ash'ar al-'Ajam (S. Shomisa, Ed.). Tehran: Elm. (In Persian)

- Rezaei, Mohammad Reza, & Moghimi, Narges. (2013). Conceptual metaphors in Persian proverbs. "Motale'at-e zabani va belaghi", 4(8), 91–116. (In Persian)
- Safa, Zabihollah. (2000). History of Persian literature (Vol. 1), 6th Ed.). Tehran: Ferdows. (In Persian)
- Shafiei-Kadkani, Mohammad Reza. (1996). Imagery in Persian poetry 6th Ed.). Tehran: Agah. (In Persian)
- Shomisa, Sirus. (2004). Ma'ani va bayan 5th Ed. Tehran: Ferdows. (In Persian)
- Taqipour Hajebi, Sanaz; Pashaei, Kamran; Adelzadeh, Parvaneh. (2022).
- A Comparative Study of the Conceptual Metaphor of "Fear" in the Works of Afghani and Ishiguro Based on Lakoff and Johnson's Theory. Interdisciplinary Literary Studies, Vol. 4, No. 8, pp. 88–110.(In Persian)
- Tornick, Nicholas. (2021). metaphor in Practice: a professional's guide to using the science of language in psychotherapy M. Pour-Asghar & M. Moslehi Joibari, Trans.; B. Sadeghian-Fard, Ed.; M. San'ati, Preface. Tehran: Arjmand. (In Persian).
- Zarrinkoub, Abdolhossein. (1993). Pir-e Ganjeh dar jostojuye nakja-abad 6th Ed. Tehran: Sokhan. (In Persian)
- Zarrinkoub, Abdolhossein. (1995). Ba caravane Helle 9th Ed. Tehran: Elmi. (In Persian)

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی با تکیه بر رویکرد شناختی (استعاره مفهومی)^۱

لیلا آذر نیوار*

خدابخش اسداللهی**

چکیده

تمثیل در اصطلاح ادبی تشبیه یا استعاره نهفته‌ای است که به گوینده این امکان را می‌دهد تا به سهولت مفاهیم انتزاعی خود را به مخاطب انتقال دهد. این ویژگی باعث شده شاعران و نویسندگان حتی خطیبان، آن را به عنوان ظرف برای بیان افکار و اندیشه‌های فلسفی، عرفانی و تعلیمی خود به کار ببرند. مطالعات اخیر زبان‌شناختی نیز استعاره را پدیده‌ای ثانویه در زبان و شناخت همچنین بر سازنده شناخت و تفکر انسان دانسته‌است. از این بُعد استعاره مفهومی و تمثیل بیان جدیدی از کارکرد مغز در برخورد با جهان پیرامون در اختیارمان می‌گذارد. پژوهش حاضر با هدف شناخت کارکرد مثل‌ها به بررسی پنج‌گنج نظامی با بهره‌گیری از رویکرد شناختی پرداخته‌است. به همین منظور با روش توصیفی-تحلیلی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای ضمن مشخص کردن حوزه مبدأ و مقصد مثل‌ها به کارکرد آنها در حوزه زبان و دلایل استفاده از آنها پرداخته شده‌است. نتیجه تحلیل تمثیل‌ها در اشعار نظامی با رویکرد استعاره مفهومی، گویای آن است که رویکرد شناختی نه تنها باعث شناخت بهتر ساختار زبانی و ادبی مثل‌های نظامی شده بلکه سبب آشنایی با روش‌های

* دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران
(نویسنده مسئول)، leilaazarnivar@yahoo.com

** استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران
kh.asadollahi50@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۶

شکل‌گیری و انتقال معانی عمیق‌تر و پیچیده‌تر مثل‌ها نیز شده‌است. بنابراین بدین روش مخاطب بهتر و بیشتر در جریان افکار و اندیشه نظامی قرار می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: نظامی‌گنجوی، پنج گنج، تمثیل، لیکاف، استعاره مفهومی، انتزاعی.

۱. مقدمه

زبان امری پیونددهنده با دنیای بیرون و به نوعی بازتاب‌دهنده فرهنگ‌ها، نگرش‌ها و تجربیات یک تمدن همچنین ابزار مهمی برای برقراری ارتباط، بیان افکار و اندیشه به‌شمار می‌رود. این ویژگی‌ها باعث شده که زبان‌شناسان شناختی مثل لیکاف و جانسون آن را وسیله‌ای برای سازماندهی، پردازش و انتقال اطلاعات تلقی کنند؛ یعنی زبان را علاوه بر انتقال مضامین ارجاعی، منعکس‌کننده مضامین شناختی، نظام ادراکی آدمی، القاگر مضامین انتزاعی موجود در ذهن نیز دانسته‌اند. براین اساس نظریه استعاره مفهومی را مطرح و در آن استعاره (metaphor) را به عنوان ابزاری برای شناخت و فهم معرفی کرده‌اند. آنها بخش مهمی از ارتباط کلامی ما را نیز مرهون همین استعاره‌ها می‌دانند که به شکل‌های مختلفی وارد زندگی و زبان مردم شده‌اند. به‌ویژه اگر استعاره مفهومی را به معنای گسترده اعم از تمثیل (مثل)، تشبیه و کنایه در نظر بگیریم؛ یعنی آنها را مترادف با زبان مجازی بشماریم. این نوع بیان‌های استعاره‌ای ممکن است صورت‌بندی شده و به شکل جمله ارائه شوند، مانند «گل پشت و رو ندارد»، «آسمان و ریسمان را به هم بافتن» که بیشتر در قالب مثل خود را نشان می‌دهند. و رای این مثل‌ها غالباً یک داستان فشرده‌ای است که می‌توان از طریق فرافکنی (تصویرسازی) آنها را تعبیرکرد و به عنوان ساختار یکپارچه برای انتقال معنا و مفهوم تلویحی و تعلیمی بهره‌برد. برای نمونه با تأمل در آیات قرآن کریم متوجه می‌شویم که برای تبلیغ و انتقال آموزه‌های دینی و اخلاقی به کرات از تمثیل و استعاره استفاده شده‌است. از این منظر استعاره و تمثیل گاهی آموزنده و الهام‌بخش، گاهی هم راهنما و ابزاری مهم برای برقراری ارتباط و تعامل بهتر آدمی با جهان پیرامون خود محسوب می‌شوند.

در ادبیات فارسی نیز شاعران و نویسندگان به وفور از تمثیل برای بیان مفاهیم تعلیمی و اخلاقی خود بهره‌برده‌اند. مانند؛ کتاب‌های *کلیله و دمنه*، *گلستان سعدی*، *مثنوی معنوی*، *پنج گنج* یا *خمسه نظامی* و ... از این منظر استعاره مفهومی به‌ویژه نوع کلامی آن، ابزاری شناختی تلقی می‌شود که براساس آن می‌توان مثل‌های شاعران و نویسندگان را بررسی کرد.

یکی از این شاعران، نظامی گنجوی است که با بهره‌گیری از ظرفیت زبانی توانسته معانی و مضامین پیچیده، عمیق و حتی احساس‌های ناگفته خود را به عرصه بیان آورد و مفاهیم ذهنی و انتزاعی‌ای خلق کند که درک و فهم آن تأثیرهای شگرفی در تفکرات انسان‌ها بگذارد. از این‌رو بررسی اشعار وی با بهره‌گیری از رویکرد شناختی به مخاطب این امکان را می‌دهد تا ضمن رمزگشایی مضمون مثل‌ها به فرایندهای ذهنی و رفتارهای فردی و اجتماعی مردم در یک فرهنگ پی ببرند و بدین طریق در فرایند آفرینندگی ذهن خلاق شاعر مشارکت جویند. براساس آنچه گفته شد مسئله اصلی این پژوهش، بررسی مثل‌های نظامی با توجه به ساز و کارهای اصلی استعاره مفهومی به عنوان ابزار شناخت، درک پدیده‌ها و امور انتزاعی، از طریق مشخص کردن حوزه‌های مبدأ پرکاربرد در دایره مثل‌های نظامی است تا بتوانیم ضمن فهم بهتر مفاهیم آن‌ها، خطوط اصلی افکار و اندیشه او را نیز نشان دهیم. بنابراین به این سؤال‌ها پاسخ داده خواهد شد که؛

۱. نظامی از چه حوزه‌های مبدایی برای مثل‌های خود استفاده کرده و بسامد آن

چگونه است؟

۲. هدف نظامی از به کارگیری این مثل‌ها چیست؟

۱.۱ پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در خصوص آثار و افکار نظامی براساس رویکردها و نظریه‌های مختلف در قالب کتاب، پایان‌نامه، مقاله و طرح‌های پژوهشی انجام شده‌است. ما در این جستار به چند مورد از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

پایان‌نامه «استعاره‌های مفهومی در مقالات مخزن‌الاسرار نظامی گنجه‌ای» (۱۴۰۱)، سمیه حمدی‌پور ضمن مشخص کردن حوزه‌های مبدأ و حوزه‌های مقصد به بررسی استعاره‌های مفهومی پرداخته‌است. مریم علی‌محمدی نیز در پایان‌نامه «بررسی استعاره مفهومی حسادت در منظومه خسرو و شیرین» (۱۳۹۸) به طبقه‌بندی، تجزیه و تحلیل استعاره مفهومی حسادت پرداخته‌است. «استعاره مفهومی عشق در آثار نظامی» (۱۳۹۸)، حسینه عبیدی و بهروز رومیانی، در این پژوهش با توجه به اهمیت عشق در مکتب فکری نظامی به بررسی استعاره با محوریت عشق پرداخته‌اند. در حوزه تمثیل نیز مقاله «تمثیل و کاربرد گونه‌های آن در مخزن‌الاسرار نظامی» (۱۳۹۵)، از هاله اژدرنژاد و احمدرضا یلمه‌ها، انواع تمثیل داستانی و ابزار و عناصر کاربرد آن در مخزن‌الاسرار نظامی را بررسی و نشان دادند که در

مخزن‌الاسرار، پارابل پرکاربردترین نوع تمثیل داستانی است و نظامی از اسطوره ملی، تلمیحات تاریخی و مذهبی و حیوان‌ها برای بیان تمثیل‌های خود سود جسته‌است. در پژوهش دیگر «رویکرد نظامی‌گنجوی به تمثیل حیوانات از دیدگاه ادبیات تعلیمی» (۱۳۹۶) نوشته ناهید جعفری و زهرا بخشی پیش‌کناری. تمثیل حیوان در مخزن‌الاسرار انتخاب و بررسی شده‌است.^۲ وجه تمایز پژوهش حاضر این است که تمثیل را مسئله زبانی دانسته و به منظور تبیین بیشتر این موضوع ضمن تحلیل زبان‌شناختی یعنی استعاره مفهومی به کارکرد آن در آموزش و ارتباط با مخاطب پرداخته شده‌است. حال آنکه دیگر پژوهش‌ها تنها مخزن‌الاسرار را ملاک قرارداده و به محتوای تمثیل داستانی توجه شده. بنابراین پژوهش حاضر می‌تواند در ارائه بُعد دیگری از افکار نظامی راهگشا باشد.

۲.۱ روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر به صورت نظری با روش توصیفی-تحلیلی با استناد به منابع معتبر کتابخانه‌ای و مبتنی بر رویکرد شناختی انجام شده‌است. جامعه آماری پژوهش مجموعه اشعار پنج‌گنج نظامی‌گنجوی و کتاب‌ها و مقاله‌های مرتبط با استعاره مفهومی لیکاف و جانسون است. روش کار بدین شکل است که نخست بیت‌هایی را که در آنها مثل به کار رفته استخراج و سپس بر اساس نظریه شناختی لیکاف و جانسون بررسی و تحلیل و حوزه‌های مبدأ و مقصد آنها مشخص شده‌است.

۲. بنیان نظری

۱.۲ تمثیل (مثل)

تمثیل مترادف مثل و در لغت‌نامه به معنی؛ صورت، نماد یا آوردن شعر، حدیث، داستان در میان سخن و یا شبیه کردن آمده‌است (دهخدا، ۱۳۷۷: تمثیل). از زمان‌های قدیم به نوعی در اشکال مختلف در ادبیات همه ملت‌ها خود را نشان داده‌است.

در یونان باستان نیز کانون توجه خطیبان و اهل بلاغت قرار داشته، به شکلی که ارسطو در کتاب رتوریک، «مثال داستانی» را یکی از ابزارهای خطیب برای اقناع تلقی کرده‌است. این نشان می‌دهد که تمثیل بازتاب دهنده روش مشترکی برای بیان احساسات و تفکرات محسوب می‌شود. از این‌رو در کتاب‌های بلاغی با عنوان‌های خاص در مورد آن سخن‌ها،

نظرها و دیدگاه‌های متفاوتی ارائه شده است. یکی از قدیمی‌ترین منابعی که به مفهوم تمثیل پرداخته «نقدالشعر» قدامه بن جعفر است که آن را از جمله اوصاف - اتتلاف لفظ و معنی قرار داد و در این خصوص آورده است که آن (تمثیل) این است که شاعر خواسته باشد به معنایی اشارت کند، سخنی بگوید که بر معنایی دیگر دلالت کند، اما آن معنای دیگر و سخن او مقصود و منظور اصلی را نیز نشان دهد. یا ابن رشیق؛ تمثیل را از شاخه استعاره دانسته و می‌گوید: تمثیل در نظر بعضی، مماثله و آن چنین است که چیزی را به چیزی تمثیل و همانند کنی که در آن اشارتی باشد؛ همچنین وی تمثیل و استعاره را از مقوله تشبیه دانسته، با این تفاوت که ادات و ابزار تشبیه در آنها وجود ندارد (ر.ک؛ شفیع کدکنی، ۱۳۷۵: ۷۸-۷۹).

جرجانی نیز

تمثیل را از نوع استعاره مرکب شمرده است طوری که در استعاره مفرده یک اسم به علاقه شباهت جانشین اسمی دیگر می‌شود، ولی تمثیل مجموعه‌ای فراهم آمده از اجزاست که به علاقه شباهت جانشین یک مفهوم است. وجه شبه استعاره حسی و آشکار است؛ اما در تمثیل وجه شبه، عقلی و محتاج تأویل است. در نهایت جرجانی تمثیل را همان مثل شمرده و در باب تأثیر روانی تمثیل به تفصیل بحث کرده است (فتوحی، ۱۳۹۷: ۲۵۷).

اما «سکاکی تمثیل را نوعی تشبیه دانسته که در تشبیه وجه شبه، صفتی غیر حقیقی و از امور مختلف انتزاع شده باشد، تمثیل خوانده می‌شود» (شفیع کدکنی، ۱۳۷۵: ۸۱). از نظر قیس رازی نیز

تمثیل از جمله استعارات است الا آنکه این نوع استعارتی به طریق مثال؛ یعنی چون شاعر خواهد که به معنی اشارتی کند لفظی چندکی دلالت بر معنی دیگر کند، بیارد و آن را مثال معنی مقصود سازد و از معنی خویش بدان عبارت کند (قیس رازی، ۱۳۸۸: ۲۷۷).

هر کدام از علمای بیان به طور عمومی تمثیل را یا شاخه‌ای از تشبیه یا از زمره استعاره و مجاز دانسته و از تشبیه جدا کرده‌اند، اما بنابر عقیده بیشتر آنها، تمثیل از خانواده مجاز و استعاره و نوعی مجاز مرکب به علاقه شباهت است که به روش استعاره ساخته می‌شود. گروهی دیگر نیز آن را معادل الیگوری (Allegory) در بلاغت فرنگی دانسته‌اند. داستانی که پیامی در خود نهفته دارد (ر.ک، فتوحی، ۱۳۹۷: ۲۵۰-۲۵۷)؛ یعنی یک طرف آن همیشه نهفته

است و باید برای درک آن از معنای ظاهری فراتر رفت و به معنای ضمنی آن توجه کرد. از این‌رو اصطلاح تمثیل، فراگیر است و حوزه معنایی گسترده‌ای را دربرمی‌گیرد. از این لحاظ به دو دسته محتوایی؛ تمثیل اخلاقی، سیاسی تاریخی، رمزی، رؤیا و...؛ صوری و شکلی؛ مَثَل، اسلوب معادله، حکایت حیوانات، حکایت انسانی، مثالک و... تقسیم‌بندی کرده‌اند.

۱.۱.۲ مَثَل

مَثَل

یک شعبه مهم از ادبیات هر زبان و نماینده ذوق فطری، قریحه ادبی، افکار، عادات، اخلاق و احساسات اهل آن زبان به شمار می‌رود. آن را قدیمی‌ترین ادبیات بشر دانسته‌اند که دلالت بر یک معنی و یک حقیقت می‌نماید که عقول کلیه افراد بشر صحت آن معنی یا حقیقت را درک و تصدیق نموده‌است (بهمنیار، ۱۳۸۱: ۱۲-۱۵).

قدما نیز گاهی به تمثیل، مَثَل و مثال گفته‌اند. برای نمونه جرجانی آن را استعاره تمثیلیه متداول بر زبان مردم دانسته و در تعریف آن آورده که

قولی کوتاه و مشهور است که حالتی یا کاری را بدان تشبیه کنند. غالباً شکل نصیحت‌آمیزی از ادبیات عامیانه به شمار می‌رود و محصول ذهن عوام و مبتنی بر تجربه‌های عادی زندگی است. این شکل را ضرب‌المثل گویند که غالباً صورت فشرده یک داستان است (فتوحی، ۱۳۹۷: ۲۶۵ به نقل از جرجانی).

در لغت‌نامه نیز به معنی کلامی کوتاه و کلیشه‌ای برای بیان معنایی عمیق مشهور میان مردم (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مَثَل) آمده‌است.

در فرهنگ ادبی کادن نیز مَثَل «سخن نغز و کوتاهی است که بیانگر یک حقیقت کلی است. این نوع ادبی بیشتر برای پند و سخنان قصار به کار گرفته می‌شود. سابقه بسیار قدیمی در بین اقوام و ملت‌ها دارد و یک شکل بیانی بسیار دیرین است» (کادن، ۱۳۸۰: ۳۵۳). زبان ساده و بی‌پیرایه مردم سازنده مَثَل است و فرهنگ و اندیشه موجود در یک جامعه آن‌ها را پرورش می‌دهد. از آنجا که پدیدآورندگان اولیه مَثَل‌ها، تمام زندگی‌شان در طبیعت و جریان زندگی است. از این منظر مَثَل‌ها بسیار واقع‌گرا و این جهانی‌اند و بازتاب‌دهنده اخلاق، آداب و رسوم، اعتقادات انسان‌ها به‌شمار می‌روند.

۲.۲ استعاره مفهومی و ساختار آن

استعاره در لغت از مصدر باب «استفعال یعنی عاریه خواستن لغتی به جای لغت دیگر است. یکی از متداول‌ترین تعریف استعاره انتقال معنی از عنصری به عنصر دیگر است؛ یعنی عنصری که مفهوم مشخص‌تر و شناخته شده‌تری دارد، تمام یا قسمتی از معنای خود را به عنصر دیگری که اغلب کمتر شناخته شده است و دسترس زیادی به آن وجود ندارد، منتقل می‌کند. در هر استعاره‌ای مقایسه ضمنی صورت می‌گیرد و عنصر اول به عنصر دوم تشبیه می‌شود (قاسم‌زاده، ۱۳۷۹: ۹). در واقع «زرف ساخت هر استعاره‌ی یک جمله تشبیهی است» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۵۷). مثل «گرگ صفت» یعنی خصوصیت‌هایی از گرگ مانند درنده‌خویی، خشونت و بی‌ملاحظگی به شخصی یا قومی نسبت داده می‌شود. لیری نیز استعاره را «دادن نامی به چیزی یا ارائه توصیفی درباره چیزی به روشی که آن نام یا توصیف، به طور قراردادی یا به شکل متعارف به چیز دیگر متعلق باشد» (لیری، ۱۹۹۰: ۴) تعریف کرده است. مطابق این دیدگاه‌های سنتی، استعاره ویژگی واژه‌هاست که به منظور تولید اثر هنری و بلاغی به کار می‌رود، اما در مقابل، دیدگاه مدرنی وجود دارد که دیدگاه سنتی را زیر سؤال برده و مهم‌ترین آن نظریه لیکاف و جانسون است. «در سال ۱۹۷۹، کتاب جورج لیکاف زبان‌شناس و مارک جانسون فیلسوف، با عنوان «استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم» منتشر شد. این اثر بر پژوهش در حیطه‌های زبان‌شناسی، روان‌شناسی و علوم‌شناختی تأثیر زیادی گذاشت» (تورنیک، ۱۴۰۰: ۲۴). طبق نظر آنها کاربرد استعاره‌ها محدود به حوزه مطالعات ادبی و کاربرد واژه، عبارت یا جمله نیست؛ بلکه «استعاره قبل از اینکه به زبان تعلق داشته باشد، بر سازنده شناخت و تفکر انسان است» (لیکاف و جانسون، ۱۹۸۰: ۳). به عبارتی «استعاره برحسب ضرورت و نیاز بشر به درک بازنمایی پدیده‌های ناآگاه با تکیه بر ساخت واژه‌ها و اطلاعات قبلی شکل می‌گیرد و نقش مهمی در جولان فکری و تخیل ایفا می‌کند» (استودارد، آفاری، ۱۳۹۷: ۷). به بیان دیگر نظام ادراکی ما که بر پایه آن فکر می‌کنیم یا فعالیت‌هایی را که انجام می‌دهیم، ماهیتی استعاری دارد. این بحث به نوعی از تجربه‌ای جهان شمول و طبیعی مشتق می‌شود؛ زیرا هنگامی که با چیز جدیدی مواجه می‌شویم، همواره آن را در ارتباط با چیزی که از قبل می‌شناسیم تفسیر می‌کنیم. استعاره‌ها در واقع جنبه‌های ساختاری، نشانه‌شناختی، منطق و زبان‌شناختی را درهم می‌آمیزد و الگوی موجز، سیال و انتقال‌پذیری پدید می‌آورد که به آسانی از زمینه یا ایستگاه خود جدا و به قلمروهای جدید دامن می‌گسترند. بنابراین می‌توان استعاره‌ها را بسط یافتگی در معنا (طیف

معانی) دانست که در طی تاریخ بشر، به عنوان ابزار پیام‌رسانی رشد یافته و دستخوش تغییر و تحولاتی از لحاظ شکل و محتوا شده‌اند.

مطابق نظر لیکاف و جانسون استعاره مفهومی؛ «نوعی سازماندهی ذهنی است که طی آن، مفاهیم انتزاعی و ذهنی به‌طور عینی و تجربی مفهوم‌سازی می‌شوند» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۵: ۱۹). هر استعاره «دو حوزه مبدأ یا منبع (source domain) و حوزه مقصد یا هدف (target domain) وجود دارد.

حوزه مبدأ؛ مفاهیم محسوسی است که با تجارب فیزیکی و زیستی انسان ارتباط دارد و به آسانی دریافت می‌شود. حوزه مقصد، مفاهیم پیچیده دشوار است» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۵: ۳۰) آنها رابطه میان آن دو را با فرمول «حوزه مقصد، حوزه مبدأ است» بیان و «نگاشت Map» نامیده‌اند. این اصطلاح از حوزه ریاضیات به عاریت گرفته شده، به معنی ارتباطی است که میان اشیاء یا ساختارهای ریاضیاتی برقرار و نشان می‌دهد که یک مجموعه تناظر منظم میان مبدأ و مقصد وجود دارد که در آن عناصر مفهومی سازنده ب با عناصر مفهومی سازنده الف متناظرند (کوچش، ۱۳۹۸: ۲۶). کوچش در کتاب خود «استعاره مقدمه‌ای کاربردی» با بهره‌گیری از واژه‌نامه استعاری کالینز کوبیلد فهرستی از حوزه‌های مبدأ و مقصد رایج را آورده که عبارتند از: حوزه‌های مبدأ؛ بدن انسان، سلامتی و بیماری، جانوران، گیاهان، بناها، ماشین‌ها، ابزار و گرما و... حوزه‌های مقصد؛ عاطفه، میل، اخلاق، اندیشه و... (ر.ک؛ کوچش، ۱۳۹۸: ۴۰-۵۲).

۳.۲ استعاره مفهومی و تمثیل

بنابه گفته لیکاف و جانسون

استعاره‌ای که بتواند انعکاس کامل واقعیت باشد، وجود ندارد؛ زیرا هریک از استعاره‌ها امکان درک یک جنبه از یک مفهوم را به ما می‌دهند و جنبه‌های دیگر را پنهان می‌سازند. از این‌رو عمل کردن تنها در چارچوب مجموعه‌ای هماهنگ از استعاره‌ها، پنهان کردن ابعاد پرشماری از واقعیت است (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۵: ۳۲۷).

در واقع استعاره بُعدی را برجسته و بُعدهایی را نهان می‌سازد. پی‌ویو (Pavia 1979) نیز «استعاره را همچون کسوفی می‌داند که موضوع مورد نظر را از دیده نهان می‌دارد و در عین حال، اگر از تلسکوپ مناسبی نگریسته‌شود، برخی از برجسته‌ترین و جالب‌ترین مشخصات

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۱۵

آن آشکار می‌شود (پی‌ویو، ۱۹۷۹: ۱۵۰). این تعریف سودمندترین راه را برای شناخت آنچه در ورای آن می‌گذرد را بیان می‌کند. برای مثال اگر چه ممکن است به ظاهر شباهتی بین شخص با گرگ وجود نداشته‌باشد، اما بیان گرگ صفت، درک تازه‌ای برای خواننده فراهم می‌کند. درکی که با مراجعه به تک‌تک آن دو امکان‌ناپذیر است (ر.ک، قاسم‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۱). نقش مثل نیز همچون استعاره مفهومی از معنی ظاهر به معنای پنهانی رسیدن است که ضمن برقراری ارتباطی قراردادی بین حوزه‌های مبدأ و مقصد به انسان کمک می‌کند تا با استفاده از برخی واژگان و عباراتی که در کلیت هیچ ارتباطی با هم ندارند، مفاهیم دیگر را درک نماید. مثلاً در «گلیم خود را از آب بیرون کشیدن»؛ یعنی هر کس به تنهایی و با اتکا به خود مشکلات خود را رفع کند. بین کلمه‌های «گلیم»، «آب»، «بیرون کشیدن» ارتباطی وجود ندارد. این کلمه‌ها تنها برای رساندن مفهوم انتزاعی که در ورای آنها وجود دارد به کار گرفته شده‌اند. به بیان دیگر در مثل اصل بر این است که فقط مشبه به ذکر شود و از آن متوجه مشبه شویم. براین اساس به تمثیل استعاره گسترده نیز گفته می‌شود. درواقع تمثیل و استعاره مفهومی به‌نوعی حاصل ارتباط دوگانه‌اند که هدفشان آشکارسازی مفاهیم ضمنی و نهفته است.

۳. بحث و بررسی

۱.۳ تمثیل در اشعار نظامی گنجوی

حکیم جمال‌الدین ابومحمد الیاس بن یوسف بن مؤید معروف به نظامی گنجیه‌یی (گنجوی) (۵۲۲-۵۶۰۳ ق) شاعر زبردست و توانای قرن ششم هجری، احساسات، تخیلات، افکار و اندیشه‌های اخلاقی و تعلیمی خود را به کمک قریحه فطری در قالب کلمه‌های فصیح و عبارت‌های بلیغ بیان کرده‌است. آگاهی از علوم ادبی، نجوم، اطلاعات اسلامی و زبان عربی موجب پروردگی و غنای معنوی شعر وی شده‌است. اشعار نظامی همچون آینه‌ای است که هر کس در آن نظاره‌گر تصویر محیط زندگی و روابط اجتماعی و سنن ملی و مذهبی خویش است (نظامی، ۱۳۸۳: ۱۰-۹).

نام این شاعر با اشعار پنج گنج گره خورده‌است، برای نمونه مخزن الاسرار؛ نخستین مثنوی است که، رنگ تعلیم و عرفان دارد. «مقالات و حکایات آن آکنده از تصویرهای شاعرانه و مشحون از تلمیحات و اشارات مربوط به مواظ و نصایح دینی، حکمت و

لطایف اخلاقی است» (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۳۹). منظومه خسرو و شیرین؛ ضمن بیان عشق شیرین و خسرو و فرهاد به نکات اخلاقی و تعلیمی نیز پرداخته‌است. در لیلی و مجنون؛ عشق غم‌انگیز و بدفرجام مجنون عامری با دختری به نام لیلی از قبیله بنی سعد که، حاصلی جز مهبجوری و ناکامی ندارد، مطرح شده‌است. بهرام‌نامه یا هفت پیکر؛ در این منظومه «ابتدا شرحی از سرگذشت بهرام گور در کودکی و جوانی تا وصول به سلطنت و کارهای مشهور او بیان، سپس داستان او با هفت دختر از پادشاهان هفت اقلیم آمده» (صفا، ۱۳۷۹: ۳۵۶ ج ۱) و روح اخلاق با درونمایه‌های اثر به هم آمیخته‌است. داستان‌های این اثر بیشتر از سنت‌های شفاهی اخذ شده، اما چاشنی حکمت، نجوم و اندیشه‌های اجتماعی و روان‌شناسانه آن را غنی و پربار کرده‌است. / سکندرنامه؛ از دو منظومه جداگانه «اقبالنامه» و «شرفنامه» و در عین حال به هم پیوسته‌ای تشکیل شده‌است. «شرفنامه»، نیمه نخست اسکندر را در نقش فرمانروایی تصویر می‌کند. «اقبالنامه» که گاهی آن را «خردنامه» نیز می‌خوانند، بیشتر سیمای یک فیلسوف فرمانروا و یک پیامبر دعوتگر را نشان می‌دهد (زرین کوب، ۱۳۷۴: ۱۷۰). در این آثار قصه‌های عبرت‌انگیز، عشقی، رزمی و حتی دیو و پری همچنین سرگذشت‌های روحانیان، زاهدان، توبه‌کاران، فقیران و ... با بیان شاعرانه روایت می‌شود.

نظامی استاد اخلاق، دیانت، تعلیم و تربیت است و تعلیم غیرمستقیم را بر تعلیم مستقیم ترجیح می‌دهد. بنابه گفته او شعرهایش همچون گنج‌خانه‌ای سرشار از گنج‌هاست که در آن می‌توان به انواع گنج‌ها یعنی مفاهیم اخلاقی و تعلیمی دست یافت.

درین گنج‌خانه ز راز جهان	کلید بی‌گنج کردم نهان
کسی کان کلید زر آرد به دست	طلسم بسی گنج داند شکست

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۶۶)

یکی از شگردهای او برای پیشبرد اهداف خود (آموزش، تعلیم و...) آوردن حکایت‌ها و داستان‌های تمثیلی و مثل‌هاست.

نمونه بارز آن داستان تمثیلی «خیر و شر» از داستان‌های منظوم «هفت پیکر» یا حکایت بلبل و باز در مقالت بیستم مخزن اسرار است که وی آگاهانه، داستان تمثیلی را به عنوان قالبی برای مجسم و تصویرکردن مفاهیم انتزاعی و عقاید دینی و اخلاقی، تعلیمی و... خود به کار می‌برد.

در چمن باغ چو گلبن شکفت بلبل با باز درآمد بگفت

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۱۷

کز همه مرغان تو خاموش ساز گوی چرا برده‌ای آخر به باز...
من که شدم کارشناس اندکی صد کنم و باز نگویم یکی...

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ب: ۱۷۷)

با توجه به اینکه در تمثیل «یک ایده ذهنی از خلال وسایط حسّی بیان می‌شود. بنابراین نویسندگان و شاعران از خوانندگان انتظار دارند تا یک معنای ثانوی و عمیق اخلاقی، سیاسی، فلسفی یا دینی را در ورای قصه تشخیص دهند» (فتوحی، ۱۳۹۷: ۲۵۸). نظامی نیز با استفاده از تمثیل سعی می‌کند تا با حسی کردن امور انتزاعی، به دانسته‌های ذهنی شکل دهد و مخاطب را بهتر و بیشتر در جریان افکار و اندیشه خود قرار دهد؛ زیرا قصه و مثل از عبارات، عینی‌تر، باور کردنی‌ترند؛ از این بُعد تمثیل می‌تواند دیدگاه جدیدی در فرد ایجاد کند، عقاید نو و کارآمد را در ذهن بکارد و راه‌های مختلف حل مشکل را نشان دهد. بنابراین مخاطب با شنیدن چنین داستان‌هایی از سطح متفاوتی از آگاهی برخوردار می‌شود. می‌توان گفت تمثیل ابزار بازسازی شناختی، بازآموزی و اصلاح و تغییر رفتار است؛ زیرا فرد با شنیدن یک تمثیل، به طور خودکار، ارتباطی بین ماجرای آن و زندگی خویش برقرار و نکته مهم و اصلی آن داستان تمثیلی را براساس زندگی خصوصی خود دریافت می‌کند. نکته دیگر اینکه، بزرگسالان غالباً با قصه و داستان، رابطه مناسبی برقرار می‌کنند و آنچه را به طور مستقیم پذیرا نیستند و در برابر آن مقاومت نشان می‌دهند از طریق تمثیل بسیار راحت‌تر می‌پذیرند. در واقع تمثیل «توصیف موقعیتی است که در آن، چیزی مشابه چیز دیگر، نگریسته می‌شود. در این مورد بیشتر روابط بین اشیاء منظور می‌شود تا خود اشیاء. به همین منظور در آزمون‌های هوش بیشتر از تمثیل استفاده می‌کنند» (بابا صفری، ۱۳۹۷: ۱۸).

۲.۳ مَثَل در اشعار نظامی

مثل یکی از مقوله‌های تمثیل و استعاره تمثیلیه به شمار می‌رود «در صورتی که استعمالش در معنی مجازی یعنی بطریق استعاره جاری و شایع باشد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۵: ۳۱۲). مؤثرترین شکل ادبی که در آموزه‌های دینی و اخلاقی نیز نقش کاربردی دارد. مَثَل در ادبیات گاهی با عنوان «داستان» یا مخفف آن «دستان» آمده، نظامی نیز در منظومه خسرو و شیرین عنوان «داستان» را برای «مَثَل» آورده است.

چه نیکو داستانی زد هنرمند هلیله با هلیله قند با قند

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۱۸۷)

شعرهای نظامی هم به جهت روانی و هم بخاطر پند و اندرزها، اندیشه‌ها و حکمت‌های نهفته در آن چنان شده که بیشتر اشعار او به صورت مَثَل درآید. به گونه‌ای که ما در گفتگوهای روزمره به کرات از آنها استفاده کنیم. وی با به کارگیری مثل‌ها فضای خاصی را در ذهن مخاطب ایجاد کرده، فضایی که از جنبه‌های شناختی بسیار قوی برخوردار باشد و بتواند ذهن آنها را به نحوی به ذهن خود نزدیکتر و با آنها اشتراک نظر پدیدآورد.

در واقع هدفِ مَثَل به نوعی ره گشودن به سمت درونمایه‌ها و مفاهیمی است که شاعر درصدد انتقال آن به مخاطب است. نه تنها شاعران و نویسندگان بلکه ما نیز بیشتر اوقات از آن در میان سخنان خود برای بیان مفاهیم و رساندن پیام ضمنی خود کمک‌می‌گیریم. از این نظرگاه مَثَل همچون پلی است که به صورت غیرمستقیم راه را برای گفتگو هموار می‌کند.

نظامی نیز با استفاده از داستان یا مَثَل‌ها همچون مشاور، مخاطب را وارد دنیای تصوّرات و ذهن خلاق خود او می‌کند. به دلیل غیرمستقیم بودن انتقال مفاهیم، مقاومت‌های خودآگاه و ناخودآگاه سوژه فعال نمی‌شوند و مطالب بدون نقد موشکافانه و فارغ از سوگیری‌ها و خطاهای شناختی، در عمیق‌ترین لایه‌های ذهن پذیرفته می‌شوند.

آنکه با آرزو کند خویشی اوفتد عاقبت به درویشی

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ب: ۲۳۶)

بیشتر این مَثَل‌ها، به نوعی تجربه و دریافت نسل‌های مختلف را نشان می‌دهد که در یک جمله یا عبارت تبلور یافته‌است. لازم به ذکر است مرز مَثَل، کنایه و کلمه‌های قصار به قدری باریک است که گاه این حوزه‌های مختلف ادبیات در یکدیگر ادغام می‌شوند؛ اما باید توجه داشت معیار جدایی این بخش‌ها از هم، کاربرد آنها در نزد مردم است؛ برای مثال گاهی اوقات کنایه را نیز به اشتباه مَثَل به شمار می‌آورند، اما با توجه به تعریف، کنایه لفظی است که لازم و معنای آن را اراده نمایند در صورتی که اراده نمودن اصل معنا نیز ممکن و جایز باشد. کنایه جمله نیست بلکه الفاظ مفردة یا مرکبه‌اند که در جمله‌های بسیار وارد می‌شوند و هر کدام قابل تعریف است و به صیغه‌های مختلف تحویل می‌گردد، مانند لفظ «خون گرم» کنایه از شخص زودآشنا و با محبت و ... این گونه الفاظ که تعداد آنها در زبان فارسی بی‌شمار است جزو امثال نیستند، اما ممکن است جمله‌هایی که مشتمل بر کنایه باشند بین مردم مشهور، رایج و بدون تغییر به کار گرفته‌شوند از این‌رو جزو مثل‌ها محسوب شوند (ر.ک؛ بهمنیار، ۱۳۸۱: ۲۱-۲۲). مثل‌ها همچون استعاره‌های مفهومی با

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۱۹

برقراری ارتباط قراردادی بین حوزه‌های مبدأ و مقصد به انسان کمک می‌کند تا با استفاده از برخی واژگان و عبارات، مفاهیم دیگر را درک نمایند. حال با توجه به اهمیت و نقش کاربردی مَثَل در تعلیم و تربیت، نظامی برای عینی‌سازی مَثَل‌های خود از حوزه‌های مبدأ مختلف استفاده کرده که بنابه محدودیت حجم مقاله تنها به چند مورد از آنها اشاره می‌شود.

۱.۲.۳ حوزه پیکره انسان

یکی از حوزه‌های مبدأ پرکاربرد که نظامی به کرات برای درک و بیان مفاهیم انتزاعی و ناشناخته خود استفاده کرده، اندام و عضوی از بدن انسان است؛ زیرا یکی از ویژگی‌های تمثیل، انسان‌نگاری و شخصیت‌بخشی به جانوران و پدیده‌های بی‌جان است.

...گفت چو هستم زجهان نا امید روی سیه بهتر و دندان سپید

(نظامی، ۱۳۷۶: ۱۸۵)

روی سیاه و دندان سپید، حوزه مبدای است برای مقصد «در حین ناامیدی خندان و امیدوار بودن».

راحت این بنده به جان‌ها در است کآفت سرها به زبان‌ها در است

(همان: ۱۶۸)

یکی از مفاهیمی که نظامی بارها در اشعارش بخصوص در مخزن‌الاسرار با مثل‌های مختلف آن را گوشزد کرده، سکوت و کم حرفی است.

«زبان» عضوی از بدن انسان حوزه مبدای است که در اشعار نظامی بسامد زیادی دارد. وی برای نشان دادن مفاهیم انتزاعی (حوزه‌های مقصد)؛ سخنان مخرب، آفت جان بودن و یا اثرهای سازنده آن بدل کردن دشمنی‌ها به دوستی (سخنان نرم و محبت‌آمیز و ...) زبان را به عنوان حوزه مبدأ به کار برده است.

در بیت بالا «زبان» را آفت جان معرفی و سلامتی را در خاموشی دانسته است. معادل ضرب‌المثل‌های «زبان سرخ سر سبز را می‌دهد بر باد» یا «المرء تحت لسانه؛ جان آدمی زیر زبانش است» است.

چه خوش گفت فرزانه پیش‌بین زبان گشتین است و تیغ آهنین

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۱۵۳)

نظامی تفاوت بین قول و عمل در تأثیر و واقعیت (حوزه مقصد) را با حوزه مبدأ زبان و آه‌ن بیان کرده‌است. یا برای کسانی که زیاد و نا بجا حرف می‌زنند؛

دهن را به مسمار بردوختن به از گفتن و گفته را سوختن

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۳۸)

حوزه مقصد؛ «سکوت بهتر از حرف بیهوده است»، حوزه مبدأ دهان.

یا ترکیب «جان سفتن» حوزه مبدأیی برای سخن خوب و بکر گفتن است.

سخن گفتن بکر جان سفتن است نه هرکس سزای سخن گفتن است

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۳۸)

صفات منفی حسادت و اثرات مخرب آن با حوزه مبدأ «درد شکم» ملموس و عینی شده که آن همچون بیماری و مرض تصویر شده‌است.

حسد مرد را دل به درد آورد میان دو آزاده گرد آورد

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۸: ۱۴۲)

گرت صد گنج هست از یک درم نیست نصیب زین جهان جز یک شکم نیست

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۱۷۵)

یا برای روزی مقسوم هر فرد (حوزه مقصد) از ظرفیت و گنجایش شکم (حوزه مبدأ) بهره گرفته‌است در کل در پی بیان مفهوم قناعت و پرهیز از طمع است.

سودازده را جگر نسازد صفرا زده را شکر نسازد

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۳۴۵)

هر غذایی پس از هضم در بدن ما به چهار خلط بلغم، سودا، دم و صفرا تبدیل می‌شود. صفرا سبک‌ترین جزء خون است خلط صفرا معادل آتش است، طبع آن گرم و خشک، رنگ آن زرد و مزه آن تلخ است. هرگاه بر اثر مصرف مواد غذایی گرم و خشک، صفرا بیش از نیاز بدن تولید می‌شود؛ و می‌گویم خلط صفرا در بدن شخص غلبه کرده‌است. فرد صفراوی رفتارش تند و عصبی و ... است. برای متعادل‌سازی این مزاج باید از خوردن و نوشیدن برخی مواد مانند غذا و نوشیدنی شیرین پرهیز کرد. نظامی نیز برای بیان و ملموس

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۲۱

کردن این مفهوم که شکر باوجود مزه شیرین آن در مزاج صفراوی همچون زهر کشنده است. حوزه مبدأ خلط‌ها را به کار برده‌است.

در مقالت ششم مخزن‌الاسرار برای ملموس کردن حوزه مقصد «صبر و رنج را تحمل کردن» حوزه مبدأ بدن یعنی ترکیب «جگر به دندان گرفتن» آمده‌است.

گرچه در آن غم دلش از جان گرفت هم جگر خویش به دندان گرفت

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ب: ۱۰۴)

مبدأ اعضای بدن یعنی «دل» برای حوزه مقصد «اثربخشی سخن» استفاده شده‌است.

پذیرا سخن بود، شد جایگیر سخن کز دل آید، بود دلپذیر

(همان، ۵۳)

برای عینی کردن «کسی که سخت تحت‌نظر یا سخن‌چین از پیکره انسان یعنی «انگشت بر بینی زدن» آمده‌است.

اگر انگشت زدی بر بینی آن ماه ملک را یک به یک کردند آگاه

(همان، ۲۵۳)

رازپوشی و محرم اسرار یکی دیگر از مقصدهای مهمی است که نظامی برای بیان آن حوزه‌های مبدأ گوناگون آورده‌است.

ز پوشیدن راز شد روی زرد که پوشیده رای دل آرد بدرد

به خلوت نیزش از دیوار می‌پوش که باشد در پس دیوارها گوش

حوزه مقصد کار بیهوده

دانه در خاک شور می‌ریزند سرمه در چشم کور می‌ریزند

(نظامی گنجوی، ۱۳۹۰: ۳۲)

همانطور که مشخص است «سرمه در چشم کور کشیدن» و «دانه در خاک شور ریختن» هر دو بیانگر کار عبث و بیهوده‌ای است که هیچ نتیجه‌ای ندارد. نظامی نیز برای عینی و ملموس کردن آن دو نگاشت متفاوت «کار بیهوده دانه است» و «کار بیهوده سرمه در چشم

کور کشیدن است» را به کار برده‌است. حتی زمان کوتاه برای رسیدن به آرزوها را نیز با «موی» عینی‌سازی کرده‌است.

ز هستی تا عدم موئی امید است مگر کان موی، خود موی سپید است
(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ب: ۵۵)

۲.۲.۳ اجزای طبیعت

با توجه به اینکه هم در مثل و هم در استعاره مفهومی مقصد انتقال است. نظامی، شاعر طبیعت نیز برای ملموس، عینی و محسوس کردن مفاهیم خود از اجزای طبیعت استفاده کرده‌است.

برای نمونه در بیت زیر حوزه مقصد «امیدواری و اینکه نباید هنگام مواجهه با سختی‌ها ناامید شد» با حوزه مبدأ «ابرسیاه» و «آب سفید» عینی‌سازی شده‌است.

ابر سیاه؛ زمانی که می‌خواهد باران ببارد، ابر در آسمان تیره دیده می‌شود.

به هنگام سختی مشو ناامید که ابر سیه بارد آب سفید

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۱۵۰)

ناامیدی ← تیره امید ← روشن

تو را با من دم خوش در نگیرد به قندیل یخ آتش در نگیرد

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۱۴۶)

حوزه مبدأ ماده (یخ) و اجزای طبیعت (آتش) برای نشان دادن مفهوم؛ مهربانی در اشخاص مادی و خونسرد مؤثر نیست یا نصیحت در نادان اثر نمی‌کند (حوزه مقصد) به کار رفته‌است.

خاک شدن آن کس که در این خاک زیست خاک چه داند که در این خاک کیست

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ب: ۸۵)

«خاک» بیانگر مفهوم فانی شدن هر موجودی است که در این دنیا زندگی می‌کند.

مورد دیگر مثل معروف «آفتاب به گل اندودن» است. حوزه مقصد در این مثل؛

اندیشیدن و طلب امر محال یا پنهان کردن حقیقتی آشکار، حوزه مبدأ؛ آفتاب و گل است.

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۲۳

توان بر خلاف او بودن آفتابی به گل بر اندودن

(نظامی گنجوی، ۱۳۹۰: ۸۹)

دل که به شادی غم دل می گرفت چشمه خورشید به گل می گرفت

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ب: ۶۱)

مکافات عمل هم از جمله مفاهیم انتزاعی که نظامی با الهام از طبیعت مخاطب را متوجه آن می کند که نتیجه نیک و بدمان به خودمان برمی گردد.

چو بد کردی مباش ایمن از آفات که واجب شد طبیعت را مکافات

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۴۲۸)

آب برای حوزه های مقصد «امانتداری» آمده است.

به روشن ترین کس، ودیعت سپار که از آب روشن نیاید غبار

آب ار چه همه زلال خیزد از خوردن پر ملال خیزد

نظامی با علم به این که اگرچه آب، صاف و گواراست، اما زیاد نوشیدن آن، سبب آزدگی و ناراحتی می شود، به همین منظور برای حوزه مقصد «حد و اعتدال را رعایت کردن»، «آب» را به کار برده است.

۳.۲.۳ حوزه اشياء

اشياء یکی از مهم ترین مفاهیمی است که شاعران به لحاظ عینی و قابل مشاهده بودن به عنوان حوزه مبدایی برای انتقال معانی و ملموس ساختن مفاهیم انتزاعی و ذهنی به کار می گیرند.

و را آهن دل بود، منشین و برگرد خبر ده تا نکوبم آهن سرد

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۴۸)

با توجه به ویژگی آهن که بسیار سخت است و هرچقدر هم که با چکش روی آن بکوبیم شکل نمی گیرد، در کارگاه آهنگری وقتی می خواهند آهن را به شکل دلخواه

درییاورند، آن را حرارت می‌دهند و از حالت جامد به مایع تبدیل می‌کنند تا بتوانند با ریختن در قالب مخصوص آن را به هر شکلی که می‌خواهند تبدیل کنند. در نتیجه با کوبیدن روی آهن داغ است که می‌توان به شکل مطلوب رسید، «روی آهن سرد کوبیدن»، مثلی برای «کار بیهوده‌ای که هیچ فایده‌ای ندارد و زمان زیادی برای آن صرف شده‌است» به کار گرفته می‌شود.

«آئینه» یکی دیگر از ابزارهایی است که نظامی به قصد اصلاح و تربیت افراد، آن را به عنوان مبدأ برای بیان «پرهیز از خودستایی، اصلاح و خودسازی» به کار گرفته‌است.

آینه چون نقش تو بنمود راست خود شکن آینه شکستن خطاست

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶:ب:۱۴۶)

«گلیم» حوزه مبدأ برای حوزه مقصد «به خود متکی بودن و به تنهایی کار خود را انجام دادن» است.

گلیم خویشتن را هر کس از آب تواند برکشید، ای دوست مشتاب

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶:۳۳۰)

یا در مخزن‌الاسرار «یخ» در عبارت «وفا را بر یخ نوشتن»، مفهوم انتزاعی بی‌وفایی و فراموش کردن وفا را برای مخاطب عینی و محسوس کرده‌است.

نقش وفا بر سر یخ می‌زنند بر مه و خورشید زرخ می‌زنند

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶:ب:۱۷۵)

«ریسمان» و «پنبه» به عنوان حوزه مبدأ «پنبه از کتان شناختن» و «آسمان را از ریسمان شناختن» برای بیان حوزه مقصد یعنی مفهوم ضمنی «تلاش برای ارتباط دو چیز بی‌ربط و عدم تشخیص دو چیزی که هیچ نسبتی با هم ندارند» به کار رفته‌است.

وان که او پنبه از کتان شناخت آسمان را ز ریسمان شناخت

(نظامی گنجوی، ۱۳۹۰:۴۸)

۴.۲.۳ حوزه حیوان

حوزه مبدأ دیگری در مَثَل‌های نظامی، استفاده از ویژگی، حالت‌ها و اسم حیوان‌هایی نظیر؛ مار، شیر، پلنگ، اژدها و خر و ... است. مثلاً برای به تصویرکشیدن حالت افرادی که شکست خورده‌اند و از شروع دوباره می‌ترسند از مار استفاده کرده‌است. معادل (مار گزیده از ریسمان سیاه و سفید می‌ترسد)؛ یعنی کسی که عشق ناکامی را تجربه کرده، از وارد شدن به رابطه دیگر می‌ترسد.

ترسم ز رسن که مار دیده‌م چه مار؟ که اژدها گزیده‌م

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: الف: ۱۸۱)

نظامی با استفاده از این حوزه‌ها کمک می‌کند تا مخاطب به پیش‌بینی‌هایی در حوزه‌های ناشناخته برسد. این پیش‌بینی‌ها براساس روابط شناخته شده‌یی در حوزه آشنا صورت می‌گیرند.

بترس از چه شیری ز شیرافکنان دلیری مکن با دلیرافکنان

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۹۸)

«شیر» حوزه مبدایی برای «نمایاندن شجاعت» است و نظامی با این مَثَل خواهان آن است که با وجود قدرت و شجاعت با افراد قدرتمندتر و قوی‌تر از خود گستاخی و جنگ و ستیزه نکن (حوزه مقصد).

رخت مسیحا نکشد هر خری محرم دولت نشود هر سری

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ب: ۸۰)

حوزه مقصد (کار مهم و بزرگ را به هرکس نباید داد را که هر کس لایق انجام امور مهم نیست)، با مبدأ حیوان عینی‌سازی شده‌است.

به عرض بندگی دیر آمدم، دیر و گر دیر آمدم، شیر آمدم، شیر

(نظامی، ۱۳۸۶: ۲۳)

مفهوم «عذرخواهی از تأخیر در انجام کاری که نتیجه کار قابل قبول باشد»، با حوزه مبدأ «شیر» ملموس شده‌است.

چو چشم آهوان، آن چشمه نوش دهد شیرافگنان خواب خرگوش

(همان: ۵۱)

«خواب خرگوش دادن» ضرب‌المثلی برای «فریب دادن و اغفال و به غفلت انداختن» است. خرگوش شب‌ها فعال است به همین دلیل روزها چُرت می‌زند و به کوچک‌ترین صداها عکس‌العمل نشان می‌دهد. همین چُرت‌زدن‌های کوتاه باعث شده که نظامی از آن حالت برای بیان فریب و گول زدن استفاده کند. یا «بوزینه» مبدایی برای مفهوم «هر کسی را بهر کاری ساخته‌اند و انتخاب افراد مناسب برای انجام کاری» است.

هوا بشکن، کو یاری نیاید که از بوزینه نجاری نیاید

(همان، ۴۰)

یا برای مفهوم «کاری یا چیزی که برگشت آن محال است، کار گذشته اصلاح نخواهد یافت» حوزه مبدأ «افتادن خر و پاره‌شدن خیک به‌کار رفته‌است».

یکباره دلش ز پا در افتاد هم خیک درید و هم خر افتاد

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶ الف: ۶۳)

همچنین با آوردن حیوان‌هایی نظیر؛ پیل، شیر و سگ در پی «تشویق به خودشناسی» و نشان دادن جایگاه و مرتبه انسانی است، این‌که انسان نباید خود را خوار و حقیر سازد. از نظر نظامی تن دادن به پستی و زشتی‌ها جزو رذایل اخلاقی است. از این‌رو مفهوم انتزاعی «دوری از پستی و فرومایگی و بی‌ارزش بودن»، با مبدأ «سگ» بیان شده‌است.

پیل دلی پیرو شیطان مباحش شیر امیری سگ دربان مباحش

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶ ب: ۷۰)

برای به تصویر کشیدن و عینی‌سازی نیز «زخم زبان و اثرات مخرب آن بر روان آدمی» «سگ» آمده‌است.

آن را که گزد سگ خطرناک چو مرهم هست نیستش باک

وان را که دهان آدمی خست نتوان به هزار مرهمش بست

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶ الف: ۱۲۰)

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۲۷

«سگ» از پربسامدترین حیوان‌هایی است که نظامی برای هدف‌های مختلف چه مثبت و چه منفی از آن به عنوان مبدأ بهره برده‌است.
حوزه مقصد «دوستدار وطن بودن»

بهر سگ شهر خویش بودن تا دل به غریبی آزمودن

(همان: ۱۵۲)

۵.۲.۳ حوزه پرنده

دو بلبل بر گلی خوش‌تر سرایند دو هم میدان به هم بهتر گرایند

(همان: ۲۲۶)

دو بلبل حوزه مبدأ برای دو انسان یا رفیق یا شریکی هستند که با کمک و همکاری هم بهتر می‌توانند کار کنند.

کند با جنس خود هر جنس پرواز کبوتر با کبوتر، باز با باز

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۲۰۵)

معاشرت و مصاحبت با افراد هم سطح از لحاظ طبقات اجتماعی و فرهنگی یعنی تناسب با حوزه مبدأ پرنده‌هایی مثل باز و کبوتر ملموس و محسوس شده‌است.
مورد دیگر اینکه در نزد نظامی سخن جایگاه والایی دارد، اما سخنی که بی‌موقع گفته شود را نکوهش می‌کند و با مفهومی‌سازی از طریق مرغ و خروسی که بی‌موقع بخواند، مخاطب را متوجه بد بودن آن می‌کند.

نبینی مرغ چون بی‌وقت خواند بجای پرفشانی سر فشاند

(همان: ۲۵۶)

خروسی که بیگه نوا برکشید سرش را پگه باز باید برید

(نظامی گنجوی، ۱۳۹۰: ۱۷۹)

۶.۲.۳ حوزه شغل

یکی دیگر از حوزه‌های مبدأ رایج در اشعار نظامی «شغل» است. برای نمونه «پالانگر» در بیت

رنج خر از راحت پالانگر است ناله عود از نفس مجمر است

(همان؛ ۱۵۲)

با حوزه مبدأ «شغل» به عینی کردن مفهوم «دقت در کار» پرداخته، وی مدّعی است آسایش هر کس مستلزم زحمت و رنج دیگران است، چنانکه راحت‌طلبی پالانگر و و دقت نکردنش در خوب ساختن پالان مایه زحمت‌الغ است.

یا از «بوریا باف» برای عینی‌سازی مفهوم «شناخت جایگاه و حد و اندازه خود را شناختن» آمده است.

بقدر شغل خود باید زدن لاف که زردوزی نداند بوریا باف

(نظامی گنجوی، ۱۳۹۰: ۲۴۸)

یا «حاصل دسترنج و زحمت افراد ضعیف را افراد قوی می‌برند»، با حوزه مبدأ شغلی «شتربان و خربنده» بیان شده است.

به آب زر این نکته باید نوشت شتربان درود آنچه خربنده کشت

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ۲۳)

۷.۲.۳ حوزه مکان

مکان‌ها و فضاهای حجمی، از جمله ساز و کارهایی است که در حوزه زبان‌شناسی شناختی برای به تصویر کشیدن و عینی کردن مثل‌ها به کار می‌رود. «سوراخ مار»، برای مفهوم «دانسته خود را در هلاکت انداختن» آمده است.

کنم با تو کاری درین کارزار که اندر گریزی به سوراخ مار

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۹۸)

یا برای تفهیم این نکته که «فرصت‌ها را غنیمت شمردن و از هر لحظه آن نهایت استفاده کردن» (حوزه مقصد) تنورگرم (حوزه مبدأ) به کار رفته است.

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۲۹

هوایی معتدل، چون خوش نخندیم؟ تنوری گرم، نان چون درنبدیم

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۱۳۱)

مکافات عمل و کم‌آزاری

مگر نشنیدی از فراش این راه که هر کو چاه کند، افتاد در چاه؟

(همان: ۴۴۳)

۸.۲.۳ حوزه زمان

زمان یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین مفاهیم موجود در ذهن و زندگی انسان است. به گونه‌ای که انسان از بدو تولد تا لحظه مرگ با پدیده زمان سروکار دارد. از جمله عنصرهایی است که طی روزگاران در دانش‌های متفاوتی چون؛ فلسفه، زبان‌شناسی، اسطوره‌شناسی و روان‌شناسی و سایر دانش‌ها به آن پرداخته‌اند. «در زبان‌شناسی شناختی نیز، زمان دارای دو نوع مدل شناختی شخص محور و زمان محور است. در مدل زمان محور شخص یا ناظر زمان اهمیتی ندارد و فقط توالی زمانی، مورد توجه قرار گرفته است» (رضایی، مقیمی، ۱۳۹۲: ۱۵۰). در مثل‌های اشعار نظامی نیز، زمان به عنوان حوزه مبدأ بسامد زیادی دارد.

بیشتر از خود بینه بیرون فرست توشه فردای خود اکنون فرست

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ب: ۱۱۹)

وی با بهره‌گیری از زمان «فردا» و «اکنون» مفهوم «عاقبت‌اندیشی، به فکر فردا بودن و همچنین مقدمات و وسایل کار آینده را از پیش فرستادن» یا «کار را به تأخیر نینداختن» را به نمایش گذاشته است.

جهان به که امشب تماشا کنیم چو فردا رسد کار فردا کنیم

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۸: ۳۰۴)

امیدوار بودن

در نومیدی بسی امید است پایان شب سیه سپید است

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: الف: ۷۸)

یا در بیت

رنج مشو راحت رنجور باش ساعتی از محتشمی دور باش

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶:ب:۸۵)

مقصد «برای لحظه‌ای هم که شده از بزرگواری دور باش و باعث راحتی دیگران باش».

زمانه به نیک و بد آستن است ستاره گهی دوست گه دشمن است

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶:۱۱۹)

نه هر روزی ز نو روید بهاری نه هر ساعت به دست آید شکاری

(همان: ۱۳۱)

«صبحگه» مبدأ زمان برای بیان مقصد «سرخیزی باعث موفقیت می‌شود» است.

نکو ملکی است ملک صبحگاهی در آن کشور بیابی هر چه خواهی

کسی کو بر حصار گنج ره یافت گشایش در کلید صبحگه یافت

(همان، ۲۹۳)

حتی با بهره‌گیری از مبدأ زمان «فردا» و «امروز»، عدالت را عامل و دلیلی برای خوشبختی در دنیا و آخرت معرفی می‌کند.

عدل تو قندیل شبافروز توست مونس فردای تو امروز توست

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶:ب:۹۳)

۹.۲.۳ حوزه گیاه

نظامی با الهام از طبیعت بخصوص گل، گیاه سعی کرده مفاهیم انتزاعی را بدل به مفهوم عینی کند و مفاهیم را در قالب مَثَل به خواننده و شنونده القا کند.

خاک خور و نان بخیلان مخور خار نه‌ای زخم ذلیلان مخور

(همان: ۹۶)

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۳۱

«خار» با توجه به ویژگی‌های مثل نوک‌تیزی، فرورفتن و گزندگی آن از جمله حوزه‌های مبدایی است که شاعران و نویسندگان برای بیان رفتار و سخنانی که باعث آزار و اذیت همچنین آسیب به دیگران می‌شود، استفاده می‌کنند.

با تر و خشک مرا نیست کار دانه ز من، پرورش از کردگار

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ب: ۸۸)

نظامی برای ملموس کردن این نکته که «در انجام کارها تنها سعی و کوشش انسان کافی نیست بلکه اراده الهی و مساعدت عوامل طبیعت، شرط است» از حوزه دانه بهره برده تا نشان‌دهد همان‌طور که انسان در زراعت دانه می‌کارد ولی پرورش آن واگذار به عواملی است که از اختیار او خارجند.

فراخ آستین گزین سبز شاخ فتنه میوه در آستین فراخ

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۸: ۱۴۲)

با مبدأ «شاخ سبز» و «میوه» به ملموس کردن «سختی» پرداخته‌است. سختی را درخت باروری دانسته که ثمره آن عاید صاحبش می‌شود؛ یعنی همان‌گونه که در وقت چیدن میوه از درخت، میوه در آستینی که فراخ است می‌افتد.

تو نیکی، بد نباشد نیز فرزند بود تره به تخم خویش مانند

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۴۱۳)

مفهوم انتزاعی «هر کس نتیجه عمل خود را می‌بیند» حوزه مبدأ «تره».

همچنین حوادث و رویدادهایی را که پشت سرهم و به‌طور متوالی رخ می‌دهد، با استفاده از حوزه گیاه عینی‌سازی شده‌است.

هر دم از این باغ بری می‌رسد نغزتر از نغزتری می‌رسد

(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ب: ۱۴۸)

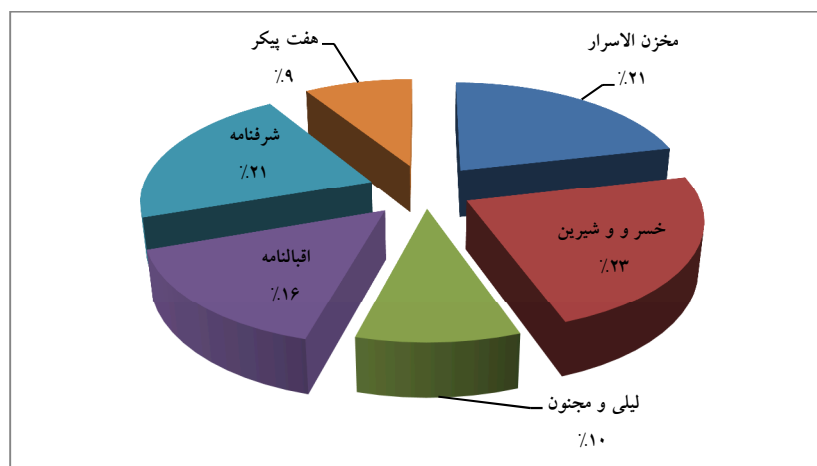
طبق عقیده عامه «هر کس درختی را از پای درآورد، صدمه می‌خورد و اگر در این عمل مبالغه و اصرار کند به زودی می‌میرد» (بهمنیار، ۱۳۸۱، ۳۱۹). نظامی نیز مقصد «آزار موجب کوتاهی عمر» را با مبدأ «درخت» عینی‌سازی کرده‌است.

درخت افکن بود کم زندگانی به درویشی کشد نخجیربانی

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۴۷۹)

۴. نتیجه‌گیری و تحلیل آماری یافته‌ها

نتیجه بررسی «مَثَل» در اشعار نظامی نشان داد با توجه به رویکرد لیکاف و جانسون که بنابر اعتقاد آنها نظام مفهومی ذهن بشر که اندیشه و عمل آدمی بر آن استوار است، در ذات خود ماهیتی استعاری دارد (لیکاف و جانسون، ۱۹۸۰: ۵)، بخش قابل توجهی از اشعار نظامی از ساختاری تمثیلی برخوردار است. گونه‌ای که ۲۳ درصد اشعار خسرو و شیرین، ۲۱ درصد مخزن الاسرار، شرفنامه ۲۱ درصد، اقبالنامه ۱۶ درصد، لیلی و مجنون ۱۰ درصد و هفت پیکر ۹ درصد تمثیلی هستند.

نمودار ۱. فراوانی مَثَل

بنابراین طبق نمودار ۱ - بیشترین سهم اشعار تمثیلی متعلق به خسرو و شیرین و کم‌ترین آن مربوط به هفت‌پیکر است.

تحلیل تمثیل‌ها در اشعار نظامی با رویکرد استعاره مفهومی، گویای آن است که رویکرد شناختی نه تنها باعث شناخت بهتر ساختار زبانی و ادبی مَثَل‌ها می‌شود بلکه سبب شناخت روش شکل‌گیری و انتقال معانی عمیق‌تر و پیچیده‌تر نیز می‌شود که به نوعی به مخاطب کمک می‌کند تا به راحتی به عمق اندیشه‌های شاعر پی‌برد و با شیوه‌های بیانی او آشنا شود.

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۳۳

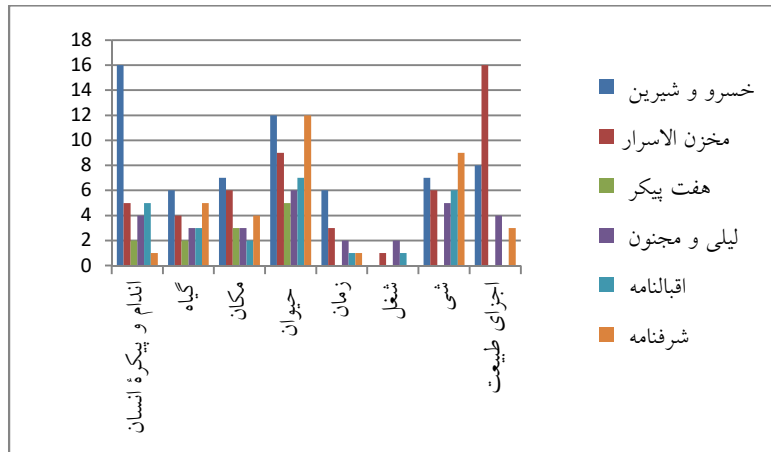
حال در پاسخ به این سؤال که نظامی از چه حوزه‌های مبدایی برای مثل‌های خود استفاده کرده و بسامد آن چگونه است؟ باید گفت مطابق جدول زیر نظامی برای انتقال مفاهیم خود از حوزه‌های مبدأ متنوعی استفاده کرده است.

جدول ۱

حوزه‌های مبدأ	حوزه‌های مقصد
اندام انسان	در حین ناامیدی امیدواربودن، سکوت، حسادت، قناعت، پرحرفی، صبر، تأثیر سخن، سخن چینی، رازپوشی، عبث
اجزای طبیعت	امیدواری، مهربانی، فانی شدن، پنهان کردن حقیقت، مکافات عمل، امانتداری، اعتدال، استقامت
شیء	کاره بیهوده، خودسازی، پرهیز از خودستایی، به فکر خود بودن، بی‌وفایی، فراموشی، عدم تشخیص
حیوان	ترس، شجاعت، لیاقت، تأخیر در انجام کار، فریب، اغفال، برگشت کار محال، خودسازی، سخن بی‌موقع
مکان	خود را در خطر انداختن، مکافات عمل و کم‌آزاری
زمان	کار را به تأخیر نینداختن، امیدواری، کمک به دیگران، عدالت
گیاه	آزار دیگران، اراده، بخشندگی، نتیجه عمل، دوری از ستم کردن

جدول شماره ۱ نشان می‌دهد که نظامی از چه حوزه‌های مبدایی برای مثل‌های خود استفاده کرده است. وی از رهگذر حوزه‌های مبدأ، اجزای طبیعت (ابر، آب، آتش، خاک، آفتاب)، اندام و پیکره انسان (روی، دندان، زبان، دهان، شکم و جگر)، اشیا (آهن، آینه، گلیم، یخ، ریسمان و پنبه)، زمان (فردا اکنون، امشب، ساعتی، زمانه، بهاری، صبحگاه)، شغل (پالانگر و بوریاباف)، حیوان (مار، شیر، خر، خرگوش، بوزینه و سگ)، مکان (سوراخ مار، تنور گرم و چاه)، گیاه (خار، دانه، میوه، تره، باغ)، حوزه پرنده (بلبل، کبوتر، باز، مرغ و خروس).... به سهولت درک مقصود خویش کمک می‌کند. تا به تبع عینی‌سازی آن ماندگاری آنها را نیز در ذهن خواننده افزایش دهد.

لازم به ذکر است این حوزه‌های مبدأ بیانگر آن است که مثل‌ها به نوعی در تجربه‌های فیزیکی ما ریشه دارند.

نمودار ۲. فراوانی حوزه مبدأ پنج گنج

نمودار شماره ۲ نیز نشان دهنده فراوانی حوزه‌های مبدأ به تفکیک در هر یک از اشعار پنج گنج است. طبق این نمودار بسامد حوزه اجزای طبیعت در مخزن الاسرار بالاست. بسامد حوزه حیوان در خسرو و شیرین و شرفنامه بالاست. حوزه زمان نیز در خسرو و شیرین بسامد بالایی دارد، اشیاء نیز در شرفنامه بسامد زیادی دارد. علاوه بر این‌ها نظامی از حوزه ماده خوراکی، مزه، رنگ و حوزه رفتاری انسان، رویداد و حوادث تاریخی نیز برای ملموس و عینی کردن مثل‌های خود بهره‌برده است ولی به دلیل حجم مقاله از برخی موارد چشم‌پوشی شد.

نتیجه دیگر در ارتباط با هدف نظامی از به کارگیری این مثل‌ها است که آن را می‌توان به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

۱. استفاده از تمثیل به عنوان ابزار انتقال مفاهیم

نظامی با بهره‌گیری از تمثیل‌ها، مفاهیم پیچیده و انتزاعی را به شیوه‌ای ملموس و قابل فهم برای مخاطب ارائه داده است. تمثیل‌ها به‌طور خاص همانطور که در جدول ۱ مشخص شد در آثار او مانند «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» به کار رفته تا احساسات انسانی، عشق، وفاداری و مفاهیم اخلاقی و تربیتی را به تصویر بکشد. یا استفاده از تمثیل‌های طبیعی مانند گیاه و باغ برای بیان مفاهیم انتزاعی خود از قبیل بخشندگی، آزار دیگران، نتیجه عمل بهره‌برده است. به عبارتی، تمثیل‌ها ابزاری

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۳۵

هستند که نظامی برای تجسم بخشیدن به اندیشه‌های خود از آن‌ها استفاده کرده است.

۲. تجربیات انسانی و اجتماعی

نتیجه بررسی تمثیل‌های نظامی نشان داد که اغلب تمثیل‌ها ریشه در تجربیات انسانی و اجتماعی دارد. به نوعی از زندگی روزمره، فرهنگ و سنت‌های اجتماعی وی الهام گرفته شده است. برای نمونه «کاف‌ت سرها به زبان‌ها در است، دهن را به مسمار بردوختن، جگر خویش به دندان گرفتن و چاه کن، افتاد در چاه، ترسم ز رسن که مار دیده‌م...» که برای مخاطب قابل شناسایی و درک هستند. این ارتباط نزدیک با واقعیت‌های اجتماعی، سبب می‌شود که پیام‌های نظامی نه تنها زیبا بلکه آموزنده و تأثیرگذار نیز باشد.

۳. غنای زبانی و ادبی

استفاده از تمثیل‌ها به غنای زبانی اشعار نظامی افزوده است. تنوع در ساختار و محتوای تمثیل‌ها نشان‌دهنده تسلط او بر زبان و توانایی‌هایش در ایجاد تصاویری زنده و جذاب است. نمونه بارز آن «گر دیر آمدم، شیر آمدم، شیر، چشمه خورشید به گل می‌گرفت...» این غنای زبانی نه تنها جذابیت شعر را افزایش می‌دهد بلکه به عمق معنایی آن نیز می‌افزاید.

۴. پیوند میان دنیای مادی و معنوی

هدف دیگر اینکه تمثیل‌ها در اشعار نظامی همچون پل ارتباطی میان دنیای مادی و معنوی به شمار می‌روند. او با استفاده از تصاویر ملموس بخصوص در مخزن‌الاسرار، سعی دارد مفاهیم عرفانی و فلسفی را به مخاطب منتقل کند. این پیوند باعث شده تا خواننده نه تنها با دنیای مادی آشنا شود بلکه به تفکر درباره مسائل عمیق‌تر نیز ترغیب شود.

۵. تأثیرگذاری بر مخاطب

هدف دیگر تمثیل‌ها گاهی هم به عنوان ابزاری برای تأثیرگذاری بر مخاطب به کار گرفته شده‌اند. تمثیل‌هایی که در منظومه خسرو و شیرین و لیلی و مجنون حتی در هفت پیکر قادرند احساسات و تفکرات خواننده را تحت تأثیر قرار دهد و آدمی را به تفکر درباره زندگی، اخلاق و روابط انسانی سوق دهد. این ویژگی باعث شده

اشعار نظامی نه تنها به عنوان یک اثر ادبی بلکه به عنوان یک منبع آموزشی نیز مورد توجه قرار گیرند.

در نهایت، بررسی تمثیل‌ها در اشعار نظامی از منظر استعاره مفهومی نشان‌دهنده عمق اندیشه‌های شاعر و توانایی او در انتقال پیام‌های انسانی و اخلاقی است. تمثیل‌ها نه تنها زیبایی‌شناسی ادبیات او را غنی‌تر کرده بلکه به فهم بهتر مسائل اجتماعی و انسانی نیز کمک کرده است. این ویژگی‌ها باعث شده است که اشعار نظامی همچنان در قرن‌های بعد مورد توجه و مطالعه قرار گیرند.

بنابراین طبق یافته‌های این پژوهش نظامی شاعری پای‌بند به ارزش‌های اخلاقی است. از این رو مثل‌های به کار رفته در منظومه پنج گنج نه تنها ابزاری برای تفهیم مفاهیم بلکه وسیله‌ای برای انتقال افکار و اندیشه‌های تربیتی و عرفانی نظامی است. به عبارتی نظامی با استفاده از مثل‌ها، تلاش کرده تا مفاهیم پیچیده را به صورت قابل فهم و ملموس برای مخاطب بازنمایی کند. از این رو اشعارش سرشار از حکایت‌ها و مثل‌های اخلاقی است. از این منظر شناخت بهتر آن‌ها می‌تواند نقش و تأثیر مهمی در حیطه‌های زبان‌شناسی، روان‌شناسی و شناخت افکار و اندیشه انسان‌ها داشته باشد.

نکته آخر اینکه نظامی برای تسهیل و تفهیم همچنین شناساندن مفاهیم و به موازات آن انتقال افکار، اندیشه و اعتقادهای اخلاقی، تعلیمی و عرفانی خود، بخصوص مفاهیمی که منجر به رشد و تغییر در آدمی می‌شود، از حوزه‌های مبدأ متنوعی استفاده کرده است. بنابراین هدف اساسی نظامی از آوردن مثل‌ها، برقراری ارتباط شایسته و اصولی با مخاطب برای انتقال مفاهیم آموزشی و اخلاقی برای اصلاح افراد است.

پی‌نوشت‌ها

1. This work is and upon research funded by Iran National Science Foundation (INSF) under project No 4014413.

۱. این اثر تحت حمایت مادی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران (INSF) برگرفته از طرح شماره ۴۰۱۴۴۱۳ انجام شده است.

۲. رویکرد شناختی به کار رفته در این جستار، هم‌سو با پژوهش‌های پیشین در زمینه کاربست نظریه استعاره مفهومی در تحلیل متون ادبی است؛ چنان‌که در مقاله‌ای دیگر از همین نشریه با عنوان «بررسی تطبیقی استعاره مفهومی «ترس» در آثار افغانی و ایشی گورو با تکیه بر دیدگاه لیکاف و

بررسی تمثیل و کارکرد آن در اشعار نظامی ... (لیلا آذر نیوار و خدابخش اسداللهی) ۳۷

جانسون» نیز به بررسی نحوه مفهوم‌سازی هیجان «ترس» در دو فرهنگ ادبی متفاوت پرداخته شده و نشان داده شده است که هرچند حوزه‌های مبدأ مشترکی همچون «حیوان»، «شیء» و «طبیعت» در هر دو اثر به کار رفته، اما بسامد و نوع نگاشت‌ها متأثر از بافت فرهنگی و اجتماعی هر شاعر است. نویسندگان امیدوارند که پژوهش پیش رو نیز گامی در جهت توسعه رویکردهای شناختی در مطالعات ادبیات فارسی باشد.

کتاب‌نامه

استودارد، جیل. ای، نیلوفر آفری، (۱۳۹۷)، کتاب جامع استعاره‌های اکت (راهنمای درمانگر برای تمرین‌های تجربی و استعاره‌های درمان مبتنی بر تعهد و پذیرش)، با مقدمه استیون هیز، ترجمه شیوا مشیدی. تهران: ارجمند.

بابا صفری، عباس، (۱۳۹۷)، کاربرد استعاره در مشاوره و درمان خانواده، تهران: نوشته.

بهمنیار، احمد (۱۳۸۱)، داستان‌نامه بهمنیاری، چاپ سوم، تهران: دانشگاه تهران.

تقی پورحاجبی، ساناز. پاشایی، کامران. عادل‌زاده، پروانه (۱۴۰۱)، بررسی تطبیقی استعاره مفهومی «ترس» در آثار افغانی و ایشی گورو با تکیه بر دیدگاه لیکاف و جانسون، پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی، دوره ۴، شماره ۸، صص ۸۸-۱۱۰.

تورنیک، نیکلاس، (۱۴۰۰)، کاربرد استعاره در کار بالینی (راهنمای حرفه‌ای بکارگیری علم زبان در روان‌درمانی)، ترجمه مهدی پوراصغر و میترا مصلحی جویباری، با ویراستاری بهزاد صادقیان فرد با مقدمه دکتر محمد صنعتی.

رازی، شمس‌الدین محمد بن قیس (۱۳۸۸)، المعجم فی معاییر اشعار العجم، سیروس شمیسا، تهران: علم. رضایی، محمد، مقیمی، نرگس (۱۳۹۲)، «بررسی استعاره‌های مفهومی در ضرب‌المثل‌های فارسی»، مطالعات زبانی و بلاغی، سال چهارم، شماره ۸، صص ۹۱-۱۱۶.

زرین‌کوب عبدالحسین، (۱۳۷۲)، پیرگنج در جستجوی ناکجا آباد، چاپ ششم، تهران: سخن.

زرین‌کوب عبدالحسین، (۱۳۷۴)، با کاروان حله، چاپ نهم، تهران: علمی.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، جلد نهم، چاپ دوم، تهران: روزنه.

شفیعی‌کدکنی، محمدرضا، (۱۳۷۵)، صورخیال در شعر فارسی، چاپ ششم، تهران: آگاه.

شمیسا، سیروس (۱۳۸۳)، معانی و بیان، چاپ پنجم، تهران: فردوس.

صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۷۹)، تاریخ ادبیات جلد اول، چاپ ششم، تهران: فردوس.

فتوحی رودمجنی، محمد، (۱۳۹۷)، بلاغت تصویر، چاپ پنجم، تهران: سخن.

قاسم‌زاده، حبیب‌الله، (۱۳۷۹)، استعاره و شناخت، تهران: فرهنگیان.

کادن، جی. ان (۱۳۸۰)، فرهنگ ادبیات و نقد، ترجمه کاظم فیروزمند.

- کوچش، زولتان، (۱۳۹۸)، *استعاره مقدمه‌ای کاربردی*، ترجمه جهان‌شاه میرزا بیگی، چاپ سوم. لیکاف، جرج، جانسون، مارک (۱۳۹۵)، *استعاره‌هایی که با آن زندگی می‌کنیم*، ترجمه‌ی هاجر آقا‌ابراهیمی.
- نظامی‌گنجوی، الیاس، (۱۳۷۶ الف)، *لیلی و مجنون*، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
- نظامی‌گنجوی، الیاس، (۱۳۷۶ ب)، *مخزن‌الاسرار*، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
- نظامی‌گنجوی، الیاس، (۱۳۷۸)، *شرفنامه*، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، چاپ سوم، تهران: قطره.
- نظامی‌گنجوی، الیاس، (۱۳۸۶)، *خسرو شیرین*، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
- نظامی‌گنجوی، الیاس، (۱۳۹۰)، *هفت‌پیکر*، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، چاپ دهم، تهران: قطره.
- نظامی‌گنجوی، الیاس، (۱۳۸۸)، *اقبالنامه*، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.

Lakoff, G and Janson.M (1980) *Metaphors We Live By*, Chicago&London: university of Chicago press.

Leary, D.E. (1990). *Psyche's mus: The role of metaphor in the history of psychology*. In D.E. Leary(Ed), *Metaphors in The History of Psychology*. Cambridge: Cambridge University press.

Pavio, A (1979). *Psychological processes in the comprehension of metaphor*. In A. Ortony (Ed), *Metaphor and Thought*. Cambridge. Cambridge University press, 15-171.